

MODERN EXPERIENCE OF SOCIALIZATION OF YOUNG PEOPLE WITH DISABILITIES

Shakhnoza Alimova

Associate Professor of the Department of Humanities

Tashkent named after Muhammad al-Khorazmi University of Information Technology
Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Disability, Universal Declaration of Human Rights, Declaration on the Rights of the Child, Declaration on the Rights of Persons with Mental Retardation, International Bill of Human Rights, social policy, disability issues, deinstitutionalization.

Abstract: This article analyzes the world experience of regulating the rights of young people with disabilities. The modern experience of socialization of disabled youth is also discussed.

Received: 20.01.25

Accepted: 22.01.25

Published: 24.01.25

НОГИРОНЛИГИ БОР ЁШЛАР ИЖТИМОЙЛАШУВИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАЖРИБАСИ

Шахноза Алимова

Гуманитар фанлар кафедраси доценти в.б.

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети
Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Ногиронлик, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги декларация, Ақли заиф шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги декларация, Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро Билл, ижтимоий сиёсат, ногиронлик муаммолари, деинституционализация.

Аннотация: Мазкур мақолада ногиронлиги бўлган ёшлар ҳуқуқларини тартибга солишнинг жаҳон тажрибаси таҳлил этилган. Шунингдек, ногиронлиги бўлган ёшлар ижтимоийлашувининг замонавий тажрибаси ҳақида фикр юритилган.

СОВРЕМЕННЫЙ ОПЫТ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ

Шахноза Алимова

Доцент кафедры гуманитарных наук

Ташкентский Университет Информационных Технологий имени Мухаммада аль-Хорезми
Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Инвалидность, Всеобщая декларация прав человека, Декларация прав ребенка, Декларация прав лиц с умственной отсталостью, Международный билль о правах человека, социальная политика, проблемы инвалидности, деинституционализация.	Аннотация: В данной статье анализируется мировой опыт регулирования прав молодых людей с ограниченными возможностями. Также обсуждается современный опыт социализации молодежи с ограниченными возможностями.
--	--

Кириш. Дунё бўйлаб ногиронлиги бўлган ёшлар ҳуқуқларини тартибга солувчи кўплаб меъёрий ҳужжатлар мавжуд. Ногиронликнинг алоҳида тоифаларини эмас, балки бир вақтнинг ўзида барча турларини қамраб оладиган биринчи халқаро ҳужжат Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан 1975 йилда қабул қилинган ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларация эди.

Декларацияда «ногирон» тушунчасининг қуйидаги таърифи келтирилган: «ногиронлик туфайли нормал шахсий ёки ижтимоий ҳаёт эҳтиёжларини мустақил равишда тўлиқ ёки қисман таъминлай олмайдиган ҳар қандай шахс, туғма ёки орттирилган бўлсин». Кейинчалик, бу таъриф бошқа ҳужжатларда қайта ишланди ва аниқроқ шаклга эга бўлди.

Декларацияда ногиронларнинг ҳуқуқлари, шу жумладан мустақиллик ҳуқуқи, уларнинг инсон кадр-қимматини ҳурмат қилиш, реабилитация муассасалари билан таъминлаш, даволаниш, иш билан таъминлаш, маданий имтиёзлардан фойдаланиш, ҳуқуқий ёрдам ва бошқалар тўғрисидаги асосий қоидалар шакллантирилган атиги 13 та модда бор[20].

Ушбу тамойилларнинг барчаси ногиронларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги декларацияга Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясидан, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги декларациядан, Ақли заиф шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги декларациядан, Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномалардан ва жамиятдаги инсон ҳуқуқларини тартибга солувчи бошқа ҳужжатлардан кўчириб олинган. Айтиш мумкинки, ушбу ҳужжатга ҳеч қандай янгилик киритилмаган ва у ногиронлиги ёки йўқлигидан қатъи назар, жамиятдаги одамларнинг тенглигини оддий тасдиқлаш сифатида қабул қилинган.

Тадқиқот методологияси. Ногиронлиги бор ёшлар ижтимоийлашувининг илмий-фалсафий жиҳатдан ўрганишда ногиронлиги бор ёшлар ижтимоийлашувининг замонавий тажрибасини ўрганиб, тадқиқ қилишдан иборат. Бунинг учун тадқиқот методологиясини ташкил этувчи тизимли таҳлил, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, таққослаш, таснифлаш, умумлаштириш ҳамда тизимлаштириш каби назарий усуллардан фойдаланилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ногиронлиги бўлган ёшлар билан боғлиқ муаммоларнинг ижтимоий-антропологик жиҳатлари илк бор Э. Дюркгейм, М. Вебер, Р.

Мертон, П. Бергер, Т. Лукман, И. Гоффман, Г.Беккер, М.Фуко, Анри-Жака Стакера, Луи Авана каби олимлар томонидан ўрганилган.

Ногиронлиги бор ёшларни мустақил ҳаёт куришлари ва яшашларида таълим-тарбиянинг ўрни, ушбу соҳани мақсадли ривожлантириш ва такомиллаштириш билан боғлиқ масалалар Туре Ёнссон, Девид Байн, Кристин Майлз, Кирк Хортон, Р.Фуллер каби хорижлик олимлар илмий тадқиқотларида ўрганилган.

Ногиронлиги бор ёшларнинг психологияси ва уни педагогик коррекциялаш ўз-ўзини англаши, уларнинг ижодий тафаккурини ривожлантиришнинг психологик хусусиятлари билан боғлиқ масалалар Ю.С.Алёшина, Е.Р.Баевская, Л.С.Виготский, А.Н.Голубева, А.Н.Леонтьев, М.Крижановская, Л.П.Косковой, В.Н.Мясищев, Н.Н.Малофеев, О.С.Никольская, К.Д.Ушинский, Н.Д.Шматко каби МДХ ҳамда М.Г.Давлетшин, В.М.Каримова, Ғ.Б.Шоумаров, А.С.Бегматов, Б.Р.Қодиров, Э.Ғ.Ғозиев, Ш.Р.Баротов, А.М.Жабборов, Н.С.Сафоев, Ш.С.Шойимова, Р.Шомахмудова каби Ўзбекистонлик олимлар томонидан ўрганилиб, бундай ёшларнинг психик ривожланиши ҳақидаги назариялар, маданий-тарихий концепциялар ишлаб чиқилган.

Ногиронлиги бор ёшларни касб-хунарга йўналтириш масалалари М.Ф.Ҳакимова, муаммоси Л.Р.Мўминова, Х.М.Пўлатова, И.Г.Веретенникова, Х.Д.Калбаева, Н.Р.Раҳмонқулова, У.Ю.Файзиева, М.С.Асанова каби олимларнинг илмий ишларида тадқиқ этилган.

Ногиронлиги бўлган ёшлар ва улар билан боғлиқ муаммоларнинг алоҳида жиҳатлари психолог, социолог, педагог олимлар томонидан кенг ўрганилган бўлсада, ногирон ёшлар ижтимоийлашувининг замонавий тажрибаси илмий тадқиқот объекти сифатида етарлича ўрганилмаган. Бугунги кунда жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, маданий-маърифий соҳаларда рўй бераётган ўзгаришлар нафақат ижтимоий вазиятни, балки ёшларнинг ижтимоий онг ва маданиятни ўзгартиришга сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ҳам, ногиронлиги бўлган ёшлар ижтимоийлашувининг замонавий, жаҳон тажрибасини айнан илмий-фалсафий жиҳатдан тадқиқ этиш зарур.

Муҳокама. Ногиронларни ижтимоий реабилитация қилишнинг ўзига хос тарихи бор. Кўпгина мамлакатларнинг қонунчилиги уларнинг саноат ривожланиши даражасидаги фарқга, ижтимоий-иқтисодий вазиятга ва бошқаларга қараб ўзгаради. Баъзи Европа мамлакатларида, ҳатто Иккинчи Жаҳон Урушидан олдин, ногиронлар тўғрисидаги қонунлар XX аср бошларида ногирон фахрийлар ёки камбағал фуқаролар билан боғлиқ чора-тадбирларга асосланган эди. Айрим мамлакатларда Иккинчи жаҳон урушидан кейин ногиронларни қўллаб-қувватлаш бўйича аниқ чора-тадбирлар амалга оширила бошланди, шунингдек, уларни реабилитация қилиш соҳасида қонунлар қабул қилинди.

XX аср 70-йилларнинг охиригача Махсус ҳимоя чораларисиз ногиронларнинг барча асосий ҳуқуқларини тан олиш концепцияси устунлик қилди. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро Биллда мустаҳкамланган камситилмаслик ва инсон қадр-қимматини ҳурмат қилиш тамойиллари ногиронлар учун етарли деб ҳисобланди.

Ногиронлик муаммолари ва ногиронларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича амалий фаолият уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг алоҳида халқаро тизимини яратишни талаб қилди. Ногиронлар муаммоларини ҳал қилишда ёндашувни ўзгартирган биринчи ҳужжат Ногиронлар учун Жаҳон Ҳаракат Дастури эди. Унинг қабул қилинишидан олдин ногиронларга нисбатан ижтимоий сиёсат фақат тиббий чоралар, ногиронликнинг айрим сабабларини олдини олиш учун реабилитация ва профилактикани ўз ичига олди.

Дастурда ногиронларнинг жамият ҳаёти ва ривожланишида тенглиги ва тўлиқ иштирокини таъминлаш бўйича белгиланган мақсадлар ногиронлик муаммоларини ҳал қилишда яхлит ёндашув зарурлигини эътироф этган ҳолда халқаро ҳамжамиятнинг ногиронлик ҳақидаги тушунчаси ўзгарганлигини кўрсатди.

«Ногиронлик» тушунчаси ҳам сезиларли даражада ўзгарди: ногиронлар энди аҳолининг заиф гуруҳлари сифатида таснифланмайди, чунки ҳар бир инсон нормал ҳаёт айланишининг исталган босқичида у ёки бу сабабларга кўра ногирон бўлиб қолиши мумкин. Ногиронларнинг «заифлиги» тамойилига асосланган ёндашув ногиронларнинг «оддий» ижтимоий ва ижтимоий ҳаётга мослашиши учун шарт-шароитларни яратиш чора-тадбирларини ўз ичига олган ногиронларнинг ижтимоий ўзини ўзи таъминлаш концепциясига йўл очди. иқтисодий тузилмалар.

Ногиронлар учун тенг имкониятлар яратиш жамият ҳаётининг барча жабҳаларига киришни таъминлаш жараёни сифатида қаралади. Мавжудликнинг асосий компоненти ногиронларнинг қарорлар қабул қилишда тўлиқ ва самарали иштирокини рағбатлантириш чора-тадбирлари ҳисобланади.

Жаҳон дастури ғояларини ишлаб чиқиш доирасида ногиронлар учун имкониятларни тенглаштиришнинг стандарт қоидалари қабул қилинди. Стандарт қоидаларнинг ҳуқуқий ва маънавий асослари Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро Билл, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги конвенция ва ногиронлар бўйича Бутунжаҳон ҳаракат дастуридир.

2008-йил 3-майда Ногиронларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция тасдиқланди ва қабул қилинди. Конвенциянинг мақсади, 1-моддада таъкидланганидек, «ногиронларнинг барча асосий ҳуқуқ ва эркинликларидан тенг фойдаланишни амалга ошириш, ҳимоя қилиш ва таъминлаш ва уларнинг ўзига хос кучли томонларини ҳурмат қилишни рағбатлантириш». Конвенция жамиятнинг ногиронлар ҳақидаги тасаввурида сезиларли

ўзгаришларни кўрсатади, чунки ҳар бир шахс ўз ҳаёти ҳақида қарор қабул қилиш учун фақат жавобгар бўлади.

Бунинг ёрдамида ногиронлар «ҳуқуқ эгалари» ва «қонун субъекти» бўлиб, уларга таъсир қиладиган режалар ёки сиёсатларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун тўлиқ ҳуқуқларга эга бўлишади.

Конвенция эътиборни моддий неъматларга эга бўлишдан кенгроқ тенглик масаласига қаратади ва ногиронларнинг ижтимоий ҳаётда иштирок этишига, соғлиқни сақлаш ресурсларидан фойдаланишига, таълимга, бандликка ва шахс сифатида ривожланишига тўсқинлик қилувчи ижтимоий тўсиқларни аниқлашга қаратади.

Конвенцияни ратификация қилган давлатлар қонуний равишда ногиронларга нафақат қурбонлар ёки ижтимоий озчилик, балки аниқ белгиланган ҳуқуқларга эга бўлган қонун субъектлари сифатида қарашлари шарт. Ушбу давлатлар, шунингдек, миллий қонунчиликни келишувда белгиланган халқаро стандартларга мослаштиришга мажбурдирлар.

Бутун дунёда ижтимоий сиёсатнинг устувор йўналишларидан келиб чиқиб, ижтимоий реабилитация бир неча йўналишда амалга оширилмоқда. Ҳозирги вақтда дунёда учта асосий модел амалга оширилмоқда: либерал (англо-саксон) модел, социал-демократик (скандинавия) модел ва корпоратив (континентал) модел[17]. Ҳар бир мамлакат ўзининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ижтимоий реабилитациянинг ўзига хос моделини шакллантиради. Тарихда илк бор жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзолари ва унинг фаол иштирокчиси ҳисобланган ногиронлар учун деизоляция орқали нормал муҳитга қайтиши учун зарур шарт-шароитлар яратилмоқда.

Ҳозирги вақтда ижтимоий реабилитация бир нечта жиҳатларни ўз ичига олади: ижтимоий-экологик йўналиш ва ижтимоий-қундалик мослашув. БМТ маълумотларига кўра, ногиронлар сонининг ҳар йили ўсиши 8 миллиондан ошади, ва бу кунига 23 минг ногирон дегани[10]. Давлатлар ўртасидаги минтақавий ҳамкорлик доирасида ногиронлар муаммоларини ҳал қилиш масалалари кўтарилди: 1983-1992 ва 1993-2002 йилларда ногиронлар Осиё-Тинч океани ўн йиллиги, 2000-2009 йиллар - Африка ногиронлар ўн йиллиги деб эълон қилинди. 2003-2012 - Араб мамлакатларида ногиронлар ўн йиллиги, 2003 - Европада ногиронлар йили деб эълон қилинганлигини алоҳида эътиборга олиб ўтиш керак бўлади.

Айрим мамлакатларда ногиронлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг энг кафолатланган воситаси уларнинг Конституциясидир. Ўзини ҳақли равишда ижтимоий деб атайдиган бир қатор давлатларда ногиронлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари устувор ҳисобланади. Бу мамлакатларда ногиронлар муаммоларини биринчи бўлиб давлат раҳбарлари кўтариб,

улар, қоида тариқасида, ўз фуқароларига ижтимоий ғамхўрлик кўрсатиш соҳасига катта хисса қўшганлар. Бу Қўшма Штатларда энг аниқ ва самарали тарзда намоён бўлди. 1973 йилда Реабилитация тўғрисидаги қонун қабул қилинди, у федерал ҳукумат билан шартномалар тузишда АҚШ ҳукумати дастурларида камситишларга йўл қўймасликни назарда тутди. 1976 йилда АҚШ Конгресси “Барча ногирон болалар учун таълим тўғрисида”ги қонунни қабул қилди. Ушбу қонун ногирон болалар учун мактаб эшикларини очди ва уларга бериладиган махсус таълимни тартибга солишчи бир қатор ҳимоя чораларини киритди. 1988 йилда АҚШ Конгресси Ногиронларга технология ёрдами тўғрисидаги қонунни қабул қилди, бу «Теч Аст» деб номланади. Қонун жисмоний чекловларни «инсон мавжудлигининг табиий элементи» сифатида тан олди, бу «ҳар бир шахснинг мустақиллик, ўз тақдирини ўзи белгилаш, мазмунли мартаба ёки умумий иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий ҳаётда тўлиқ иштирок этиш ҳуқуқига ҳеч қандай тарзда путур этказмайди». Ушбу меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилингандан сўнг ногиронларнинг ўзлари камситишларга қарши ҳаракатлана бошладилар. Бунда ногиронларнинг тарафини олиб, янги қонунлар нормаларига риоя қилмаган тақдирда қаттиқ жазо чораларини қўллаган судлар катта рол ўйнади. Американинг барча штатларида махсус тузилган қурилиш пудратчилари гуруҳлари Америка шаҳарларининг ногиронлар учун қулайлигини яхшилаш учун рампалар ва махсус қурилмалар ясашни бошладилар[18].

Кейинчалик ногиронларнинг яшаш шароитларини сезиларли даражада яхшилаган, ҳар қандай шаклда Ногиронлиги бўлган ёшлар учун тенг ҳуқуқ ва тенг имкониятларни таъминловчи кўпроқ қонунлар қабул қилинди (масалан, 1997 йилдаги «Ривожланишда нуқсони бўлган шахсларнинг таълими ва саломатлиги тўғрисида»ги қонун). Бунга халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий хизматлар, судлар, сайлов участкалари ва шаҳар йиғилишларидан фойдаланиш киради.

Қонун «ногиронларга нисбатан камситишнинг олдини олиш учун сиёсат, амалиёт ва тартибларга оқилона ўзгартиришлар киритишни» талаб қилади. Бундан ташқари, тегишли давлат хизматлари ва қурилиш ташкилотлари Ногиронлиги бўлган ёшларнинг янги бино ва иншоотларни қуриш ва реконструкция қилишда Ногиронлиги бўлган ёшларнинг ногиронлик аравачаларидан фойдаланаётган шахсларнинг фойдаланишини осонлаштириш мақсадида уларнинг хусусиятларини ҳисобга олишлари шарт. Жамоат транспорти маъмуриятлари ўз хизматларини кўрсатишда Ногиронлиги бўлган ёшларни камситмаслиги керак. Ногиронларни миниб, тушириш ва саёҳат қилишда тегишли шароит билан таъминлаш ёки оддий жамоат транспортдан мустақил фойдалана олмайдиган ногиронларни махсус транспорт воситалари билан таъминлаш кўзда тутилган.

«Ногиронлиги бўлган ёшларни иш билан таъминлаш тўғрисида»ги алоҳида қонун бандлик масалаларини тартибга солади ва ногиронларни ишга қабул қилиш, кўтариш, касбга ўқитиш ва меҳнатга ҳақ тўлашда камситишни таъқиқлайди. Ногиронларга ғамхўрлик қилишнинг АҚШ моделининг муваффақияти нафақат ижтимоий хизматлар соҳаси фаолиятини қонунчилик билан тартибга солишда, балки маълум жисмоний нуқсонлари бўлган одамлар ўзларини жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида ҳис қилишларини таъминлашга қаратилган жамиятнинг ташаббусларида ҳам муҳим рол уйнади.

Эшитиш қобилияти заиф одамларга телевидениега қўшилиш имкониятини очиб берган америкаликларнинг муҳим ютуғи - бу махсус «Таглавҳа маркази» томонидан амалга ошириладиган таглавҳаларни («таглавҳа») жорий этишдир. 1972 йилдан бери Саптион Сентер АҚШ, Англия, Канада ва Австралиядаги телекомпаниялар, реклама продюсерлари ва мусикий видеотасмаларни субтитрлар билан таъминлайди. Сарлавҳалар тизими шундай ишлайдики, уларни фақат махсус декодерлар билан жиҳозланган телевизорлар қабул қила олади.

Германияда 1981 йилдан бери 2-немис телевидениеси асосан қар ва заиф эшитувчилар учун мўлжалланган энг муҳим воқеаларни кўриб чиқадиган «Бу ҳафта» янгиликлар дастурини эфирга узатади. Хабарлар, одатдаги эшиттиришларда бўлгани каби, диктор томонидан ўқилади, лекин экраннинг чап томонида сурдо таржимони билан доимий кўшимча мавжуд.

Фуқаролар тенг имкониятларга эга бўлган ижтимоий жамият ва ҳатто ҳуқуқий давлат ривожланишининг кўрсаткичлари қуйидагилардир: кўришда муаммолар бўлган одамлар учун - камроқ ранг-баранг Интернет саҳифалари, эшитиш қобилияти заифлар учун - банкомат хизматлари ва машҳур фильмлар ва дастурларни дубляж қилиш.

Канаданинг ногиронларни иш билан таъминлаш тажрибаси ўрганиш учун фойдалидир. “Ёшларни иш билан таъминлаш стратегияси” махсус дастури доирасида ёшларнинг махсус ёки олий маълумот олиши, бандлигини таъминлаш, ногирон ёшларни иш билан таъминловчи иш берувчиларга имтиёзлар бериш, аҳолига зарур бўлган асбоб-ускуналар нархини қоплаш каби қатор чора-тадбирлар кўрилмоқда.

Талаба кредити дастури ногирон талабаларга молиявий имтиёзлар беради. Ривожланган мамлакатларда ногиронларнинг ҳуқуқларини таъминлаш механизмлари ҳар хил: Канадада ногиронларга нисбатан тенглик ва камситишларни таъқиқлаш тамойили мамлакат Конституциясида кўрсатиб ўтилган. Германияда - Асосий қонунда, яъни мамлакат конституциясида[19], шунингдек, “Ижтимоий қонунчилик кодекси” деб номланувчи махсус қонунда Ногиронлиги бўлган ёшларга берилган имтиёз ва эркинликлар

ўз аксини топган. Бундан ташқари Буюк Британияда «Ногиронлар тўғрисида», «Реабилитация чора-тадбирларининг бир хиллиги тўғрисида», «Ногиронларга жамоат транспортдан фойдаланишда ёрдам бериш тўғрисида», «Ногиронлар ўртасида ишсизликка қарши курашиш тўғрисида»ги қонунларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Шунингдек Буюк Британияда «Ногиронларни камситмаслик тўғрисида», «Миллий ёрдам тўғрисида», «Ногиронлар тўғрисида», «Ногиронлар тўғрисида», «Умр давомида ногиронлик ва меҳнаткашлар учун имтиёзлар тўғрисида»ги махсус қонунларда, «Ижтимоий таъминот тўғрисида» Ногиронлиги бўлган ёшларнинг ҳуқуқ ва кижтимоий кафолатлари қайд этиб ўтилган[17], Венгрияда - “Ногиронлар ҳуқуқлари ва улар учун тенг имкониятларни таъминлаш тўғрисида”ги каби қонунларда Ногиронлиги бўлган ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари давлат томонидан муҳофазага олинганлигини кўришимиз мумкин бўлади.

Германиядаги давлат ва хусусий ташкилотларнинг ногиронларга нисбатан сиёсати интеграция ва реабилитация каби тушунчалар билан белгиланади. Германияда ижтимоий реабилитациянинг кенг қамровли табақалаштирилган тизими мавжуд. Ижтимоий ёрдам кўрсатиш орқали уни оловчи одамлар жамиятига қайта интеграция қилинади ва ҳатто ундан мустақилликка эришади (меҳнат билан таъминлаш, васийлик, парвариш ва даволаш орқали меҳнат қобилиятини тиклаш орқали). Ёрдам оловчининг жамиятга қайта интеграциялашуви жараёнида ўзи фаол бўлиши шарт ва шу билан бирга, ижтимоий ёрдам воситалари ёрдамга муҳтожларга ёрдам кўрсатишнинг бошқа имкониятлари тугагандан кейингина ишга туширилади.

Барча турдаги ёрдамлар иккита катта гуруҳга бўлинади: минимал турмуш даражасини сақлаб қолиш учун ижтимоий ёрдам (ҳаётни қўллаб-қувватлаш) ва махсус ҳаётий вазиятларда ёрдам, бу санаторий ва курортда даволанишни ўз ичига олади. Ҳар икки турдаги ёрдам давлат ижтимоий хизматлари орқали амалга оширилади. Германияда, расмий маълумотларга кўра, 82 миллион аҳоли учун 7 миллионга яқин ногиронлар (тахминан 8,5%) мавжуд.

1984 йилда Германиянинг асосий қонунига ўзгартириш киритилди: «Ҳеч ким ногиронлиги (ақлий ёки жисмоний) туфайли эзилиши мумкин эмас ёки бўлмаслиги керак»[19] ва 2001 йил 1 июлдан кучга кирган “Ижтимоий қонунчилик кодекси” “Ногиронларни реабилитация қилиш ва ижтимоий ҳаётда иштирок этиш” бўлими билан тўлдирилди. Қонунда кўзда тутилган ижтимоий ёрдам турларига қўшимча равишда, кўплаб шаҳарлар ва жамоалар ногиронлар учун жамиятнинг ижтимоий ва маданий ҳаётида иштирок этишлари учун қўшимча имкониятларни тақлиф қилишади (масалан, саёҳат чипталарига чегирма берувчи бепул абонемент чипталари ёки бассейн, концертлар, музейлар учун чипталар).

Катта шаҳарларда ҳар хил турдаги ногиронларни бирлаштирган жамоат ташкилотлари мавжуд. У ерда аъзолари учун мунтазам учрашувлар, экскурсия сафарлари, маслаҳатлашувлар ташкил этилади. Кўпинча шунга ўхшаш компаниялар ва ташкилотлар рўйхатга олинган ва алоқа маълумотлари тақдим этилган махсус маълумотнома мавжуд.

Бугунги кунда ногиронлар учун барча ҳолатлар учун жуда кўп техник воситалар ва асбоблар мавжуд (масалан, уни ушлаб турадиган кафтнинг нуқсонини ҳисобга олган ҳолда тайёрланган махсус тароқлар, тугма ва овоз ёрдамида бошқариладиган автомобиллар).

Буларнинг барчаси реабилитация тизимининг таркибий қисмларидан биридир. Кўчага чиқа олмайдиган ва телефон орқали барча зарур алоқаларни (масалан, шифокор билан) амалга оширишга мажбур бўлган ногирон ёки ёлғиз шахсларга телефондан фойдаланганлик учун бир марталик нафақа тўланади. Оддий турмуш тарзи радио ва телевидениени истисно қилмаганлиги сабабли, миждонинг илтимосига биноан, ижтимоий хизмат уни радио ва телевидениедан фойдаланганлик учун абонент тўловидан озод қилиши мумкин.

1995 йил 1 январда Германияда ижтимоий суғурта жорий этилди. Шу билан бирга, ушбу ўсиб бораётган эҳтиёжни малакали қондириш учун масъул бўлган парвариш хизматлари ва муассасаларининг кучли тармоғи яратила бошланди ва 1995 йил 1 апрелдан бошлаб Германияда уйда парваришлар учун тўловлар бошланди. Германияда ижтимоий ёрдамнинг қизиқарли шакли 1970- йилларда пайдо бўлган эски ижтимоий ёрдам станциялари ижтимоий хизматлар билан бир қаторда вақтинчалик парвариш ва айниқса, махсус ҳамширалик хизматларини яхшилаши керак эди. Ижтимоий ёрдамнинг ушбу шакли катта талабга эга ва аҳолининг ижтимоий муаммоларига тезкорлик билан жавоб бериш воситасидир.

1980-йилларнинг ўрталарида ижтимоий станциялар билан параллел равишда миждонларга хизмат кўрсатиш учун хусусий амбулатория хизматлари пайдо бўла бошлади. Ушбу хусусий хизматлар беморга уйда парвариш қилиш ёки иқтисодий ёрдам кўрсатиш учун давлат тиббий суғурта фондлари билан шартномалар тузиши мумкин. Жисмоний ёки руҳий касалликлар туфайли квартирада ёлғиз қола олмайдиган ва кун давомида ёрдамга муҳтож бўлган одамлар учун мўлжалланган стационар кундузги тиббий муассасалар кенг тарқалди.

Терапевтик машқлар, тил терапияси, механик ва касбий терапияни ўз ичига олган интенсив терапия кўпинча сурункали қарилик касаллигини енгишга ёрдам беради ва қариялар учун шундай самарали реабилитацияни таъминлайдики, улар яна ўз яқинлари билан ёки махсус мактаб-интернатда деярли тўлиқ ғамхўрлик қилишлари мумкин. Бунда бемор ҳатто ўз уй ҳўжалигини бошқариш имкониятига эга бўлиб, қисман ёки тўлиқ ташқи ғамхўрликдан мустақил бўлиб қоладилар. Бундай ҳолда, биринчи навбатда амбулатор

ёрдам кўрсатиш принципи ва фақат ундан кейин стационар ёрдам кўрсатиш принципи қўлланилади.

Ижтимоий қонунлар кодексининг 5-моддасининг бир нечта бандларида ва Ижтимоий ёрдам тўғрисидаги Федерал қонуннинг 39-моддасида мустахкамланган ушбу тамойилни амалга ошириш учун умумий амбулатория ва стационар тиббий ёрдам ва кексалар учун интернат мактабларининг кучли реабилитация йўналишига қўшимча равишда реабилитация муассасаларининг уч томонлама тизими яратилмоқда:

- касалхонада ва ижтимоий ёрдам марказларида кўчма, хусусан, терапевтик, гимнастика ва бошқа хизматлар, шу жумладан шифохонадан чиққандан кейин кейинги интенсив реабилитация ёрдами кўрсатадиган кексалик амбулатория бўлимлари;

- амбулатор даволаниш етарли бўлмаган, бироқ айти пайтда стационар даволанишга эҳтиёж қолмаган беморлар учун ярим стационар муассаса сифатидаги кундузги поликлиникалар;

- қарилик ва сурункали касалликларни даволашда адекват стационар ёрдам кўрсатиш муассасалари (терини парвариш қилиш, терапевтик машқлар, психотерапия, нутк бузилишларини даволаш ва бошқалар). Шифокорларнинг кекса беморларни реабилитация қилиш имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш қобилияти кекса одамларнинг ҳам ташқи ёрдамдан максимал даражада мустақил бўлган ҳолда инсонга муносиб ҳаёт кечириш ҳуқуқига эга эканлигига ишончига боғлиқ. Ҳукуматнинг барча чоралари бир қатор хусусий хайрия ташкилотлари томонидан қўллаб-қувватланади.

Германия Конституциясида (1994) шундай дейилган: «Ҳеч ким ногиронлиги сабабли салбий камситишларга дучор бўлиши мумкин эмас». Айнан мана шу модда ногиронларнинг жамиятга тўлақонли интеграциялашувини таъминлашда давлатнинг асосий тамойилига айланди. Реабилитация хизматлари барча ногиронларга, шунингдек, ногиронлик хавфи остида бўлганларга кўрсатилади ва шикастланиш сабаби ҳеч қандай рол ўйнамайди [19].

Ҳарбий ҳаракатлар натижасида жабрланганларга ҳам, транспорт ҳодисалари натижасида жароҳат олганларга ёки ишлаб чиқариш жароҳати олганларга ҳам ёрдам кўрсатилиши керак, чунки жароҳатлар уларни меҳнат фаолиятдан ва касби билан шуғулланиш имкониятидан маҳрум қилди. Бу болаликдан ногирон бўлган одамларга ҳам тегишли.

Ногиронлар учун қуйидаги реабилитация тадбирлари амалга оширилади:

- Тиббий реабилитация.

- касбий фаолиятда зарурий ёрдам (мавжуд ҳолатни ҳисобга олган ҳолда ишга жойлашиш ёки ўз касбий фаолиятини давом эттириш; малакали касбга йўналтириш, касбий мослашиш, ўқитиш, малака ошириш ёки қайта тайёрлаш, шунингдек, кейинчалик қайта

тайёрлаш учун мактаб таълимини тамомлаш имконияти ва). меҳнат фаолиятида ёрдамнинг бошқа турлари).

Ногиронларни касбга тайёрлаш махсус касбий реабилитация муассасаларида - ёш ногиронларни бошланғич тайёрлаш марказларида ва зарур ихтисослаштирилган (тиббий-педагогик, психологик ва ижтимоий) хизматларга эга бўлган катталар ногиронларини касбий реабилитация қилиш ва қайта тайёрлаш марказларида амалга оширилади.

Ногироннинг бундай интизомлараро реабилитация марказларида бўлиши билан боғлиқ барча харажатлар (жумладан, турар жой ва овқатланиш харажатлари) тегишли суғурта ташкилотлари томонидан қопланади. Федерал ҳукумат ушбу марказларни ўқув дастурларини меҳнат бозори ва янги технологияларнинг ортиб бораётган талабларига мослаштиришда, реабилитация ходимларининг қобилиятлари ва қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда қўллаб-қувватлайди.

Ушбу марказларга қўшимча равишда тиббий-касбий реабилитация муассасалари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, уларда маълум (масалан, неврологик) касалликларга чалинган беморлар тиббий реабилитация даврида касбга (касб танлаш ва ишни синовдан ўтказиш) биринчи қадамларни қўядилар, жумладан, кўникмалар, ишни тиклашга тайёргарлик ёки қайта тайёрлаш курсларини ўташ.

- Мактабда ва ижтимоий мослашувда ёрдам кўрсатиш, унинг мақсади ногиронларни уларнинг дисфункцияси учун мутлақо яроқсиз муҳитда яшашга ўргатишдир. Шунинг учун таълим ижтимоий муҳитга интеграциялашувга қаратилган индивидуал ёрдам кўрсатиши керак.

- Ногиронлар ва ногиронлик хавфи остида бўлган шахсларни ижтимоий-меҳнат реабилитацияси учун зарур тўловлар ва ёрдамнинг бошқа турларини ифодаловчи молиявий ёрдам (тиббий хизматларни молиялаштириш, бандликка кўмаклашиш ва касб-ҳунар таълимига кўмаклашиш чора-тадбирлари, умумий ижтимоий ва меҳнат реабилитацияси).

- Доимий қўллаб-қувватлашга муҳтож шахсларни касб-ҳунарга ўқитиш, катта ёшдаги ногиронларни қайта тайёрлаш ёки малакасини ошириш муассасалари, ногиронлар устахоналари ва ҳоказолар.

Ногиронлар ўзлари учун фойдали бўлган ҳар қандай маълумотни олиш, шунингдек тиббий, касбий ва бошқа қўшимча реабилитация имкониятлари бўйича малакали, ўз вақтида ва кенг қўламли маслаҳат олиш ҳуқуқига эга. Шу мақсадда махсус маълумотнома ва маслаҳат хизматлари мавжуд бўлиб, уларнинг ишлаш тартиби 1977 йилда қабул қилинган бундай хизматларни кўрсатиш бўйича бош келишув билан белгиланади. Улардан ташқари, шифокорлар ва шифохоналар, соғлиқни сақлаш бўлимлари ва ижтимоий таъминот бўлимлари ногиронларга шахсий ёрдам кўрсатиш доирасида махсус маслаҳатлар

беришлари шарт. Қонунчиликка кўра, ногиронлар ишдан бўшатиш таҳдидидан ишончли тарзда ҳимояланган.

Германия ногиронларнинг ҳуқуқларини кафолатлайдиган ва ногиронларни 30 ёшга тўлгунга қадар ишдан бўшатишни таъқиқловчи учта муҳим қонунни қабул қилди:

1. “Ногиронларнинг меҳнатда тенг ҳуқуқлари тўғрисида”. Унинг қўлланилиши туфайли ногиронлар ўртасидаги ишсизлик 25 фоизга камайди.

2. “Ногиронларни реабилитация қилиш ва уларнинг жамият ҳаётидаги иштироки тўғрисида”ги қарорнинг амалга оширилиши биринчи навбатдаги ёрдамга муҳтож ногиронлар ва ижтимоий ёрдамга потенциал мижозлар бўлган шахсларнинг давлат каталогини яратишга олиб келди.

3. “Ногиронлар ҳуқуқларини мамлакатнинг бошқа фуқаролари билан тенглаштириш тўғрисида”. У ногиронларга даволаниш, ўқиш, уй-жой билан таъминлаш ва бошқа ҳаётий муаммоларни ҳал қилишда ёрдам бериш учун турли хил суғурта полисларини тақдим этди, шунингдек, ногиронлар учун квоталар белгилади. Ногиронларни реабилитация қилиш бўйича фаолиятга умумий раҳбарлик Федерал Меҳнат бошқармасига юкланган.

Швеция, АҚШ, Норвегия, Финляндия, Буюк Британия, Канада ва Германияда эрта аралашув дастури ишлаб чиқилган бўлиб, унинг мақсади ёрдамга муҳтож болани имкон қадар эрта аниқлаш ва унга ёрдам беришдир. Кўпгина мамлакатларда ногиронларни иш билан таъминлаш, бу соҳада тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлаш масалаларини фақат тартибга солувчи махсус қонун ҳужжатлари мавжуд [17].

Бундай қонунларнинг мавжудлигидан асосий мақсад ногиронларни реабилитация қилиш, уларни жамиятга интеграциялаш ва самарали меҳнат қилишлари учун зарур шарт-шароитларни таъминлашдан иборат. Кўпгина мамлакатларда ногиронларни танлаш ва ишга жойлаштириш босқичидан тўғридан-тўғри ишдан бўшатиш тартибига қараганда тўғридан-тўғри ёки билвосита камситишни таъқиқловчи қонунлар мавжуд.

Натижалар. Кўпгина мамлакатларда ўзларига нисбатан камситишларни бошдан кечирган ногиронлар маънавий зарар ва йўқотилган иқтисодий фойда учун тоовон талаб қилиш имкониятига эга.

Айрим мамлакатларда бундай масалалар нафақат судда, балки махсус тузилган комиссиялар томонидан ҳам ҳал қилинади. Таъкидлаш жоизки, Ногиронлиги бўлган ёшларни иш ўринлари учун квоталар мамлакатимизда жорий қилинганидек, бошқа мамлакатларда ҳам қўлланилмоқда. Мисол учун, Германия, Франция ва Венгрияда 20 дан ортиқ ходимга эга ташкилотлар квота қонунларига бўйсунди, Австрия ва Польшада - камида 25 киши. Испанияда ходимларнинг минимал сони - 50. Германияда ногиронлар учун квоталар 5%, Францияда - 6%, Люксембургда квота мулкчилик шакли ва сонига қараб 2%

дан 5% гача ўзгариб туради. Испания ва Ирландияда квота 3% ни ташкил қилади. Японияда квота 1,6% дан 2% гача. Баъзи мамлакатларда квоталар тўлдирилмаганлиги учун ташкилотлар мақсадли жамғармаларга махсус бадаллар тўлайдилар, уларнинг маблағлари ногиронлар учун иш ўринларини яратиш, шунингдек, мавжуд иш ўринларини ногиронларнинг эҳтиёжларига мослаштириш учун тақсимланади.

Баъзи давлатлар иш берувчиларни оғир ногирон кишиларни ёллашга ундайди. Масалан, ногиронлар аравачасида юрувчини ишга қабул қилишда иш берувчи белгиланган квотага нисбатан бир эмас, икки ёки ҳатто уч ўринни тўлдиради. Шунингдек, шунга ўхшаш имтиёзлар иш тажрибасига эга бўлмаган ногиронни ишга олишда қўлланилади.

Шуни таъкидлаш керакки, иш берувчи ташкилотда ишлайдиган ногиронлар учун зарур бўлган махсус шарт-шароитларни яратишга интилиши керак.

Ногиронларга нисбатан давлат сиёсати қуйидагиларга қаратилган:

биринчидан, уларнинг жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида максимал иштирокини таъминлаш, хусусан, бандлигини ва меҳнат бозорида иштирокини рағбатлантириш;

иккинчидан, ногиронлар ногиронлиги туфайли муносиб яшаш имкониятидан маҳрум бўлмасликлари учун кафолатланган даромадни таъминлаш.

Ривожланган мамлакатларнинг аксарияти олиб бораётган сиёсатнинг асосий мақсади ана шу бир-бирига мос келмайдиган мақсадларни бирлаштиришга йўналтирилган. Пул нафақалари ҳар доим ҳам ногироннинг жамиятдаги иштирокини осонлаштирмаслиги ва уни ҳар доим ҳам фаол иш қидиришга ундаслиги сабабли, кўплаб мамлакатлар қонунчилиги нақд тўловлардан ташқари, шахснинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётдаги иштирокини кафолатлайдиган чора-тадбирларни назарда тутди.

Кўпгина мамлакатлар ногиронларни иш билан таъминлайдиган корхоналарга давлат субсидиялари беради. Субсидиялар одатда ногиронлиги бўлган шахсга ўхшаш лавозимдаги ногирон бўлмаган ишчи билан бир хил иш ҳақи олиш кафолатланган ва узоқ муддатли меҳнат шартномаси мавжуд бўлганда берилади. Асосан, субсидиялар ногиронлиги бўлган шахс учун иш жойини жиҳозлаш, ихтисослаштирилган асбоб-ускуналар сотиб олиш ва бошқалар учун берилади.

Баъзи мамлакатларда иш берувчилар ижтимоий суғурта бадаллари бўйича нафақа оладилар. Кўпгина мамлакатларда ногиронлар компаниялар томонидан таклиф этилаётган турли хил ўқув ва касбий таълим дастурларида иштирок этишда афзалликларга эга. Шунингдек, ногиронлар маълум бир минимал муддат давомида ишсиз қолмасдан, давлатнинг 29 та касбий таълим дастурларида иштирок этишлари мумкин. Кўпгина мамлакатларда ногиронларни иш билан таъминлайдиган ихтисослаштирилган корхоналар

мавжуд. Бироқ, бундай корхоналар ногиронлиги бўлган шахс учун афзал иш жойи сифатида эмас, балки ҳамма учун умумий шароитларда иш жойини топишнинг иложи бўлмаганда, ишга жойлаштиришнинг «захира варианты» сифатида қаралади. Шунингдек, бундай корхоналар жиддий ногиронлар меҳнатидан фойдаланадилар, улар учун оддий корхонада зарур меҳнат шароитларини яратиш жисмонан мумкин эмас ёки ўта қийин.

Осиё ва Тинч океани минтақаси мамлакатлари қонунчилигида ногиронлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг янги механизмлари ишлаб чиқилди. Минтақадаги кўплаб мамлакатларда ногиронларнинг тўлиқ иштирок этиши ва тенг ҳуқуқлилиги тамойилларини эълон қилувчи, жамиятнинг ночор қатламлари фойдасига ижобий камситиш имконини берувчи конституциявий қоидалар мавжуд. Ногиронларни реабилитация қилиш ва ишга жойлаштириш учун махсус жамғармалар ташкил этиш кўзда тутилган. Ногиронлиги бўлган ёшларнинг атроф-муҳитга киришини таъминлаш бўйича мажбурий чоралар жорий этилмоқда.

Япониянинг ногиронлик тўғрисидаги асосий қонуни алоҳида қизиқиш уйғотади, у ногиронларнинг мустақиллигини таъминлашга қаратилган. Бундан ташқари, қонун Ногиронлиги бўлган ёшлар билан ишлаш ва ногиронликнинг олдини олиш бўйича комплекс режани қабул қилишни назарда тутди. Кўпгина давлатлар ногиронларга нисбатан ҳукумат сиёсатининг амалга оширилишини назорат қилиш учун мувофиқлаштириш механизмларини ўрнатдилар.

Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қироллиги 1999 йилда Ногиронлик ҳуқуқлари бўйича Мустақил Ишчи гуруҳини тузди, у сиёсат ва дастур ташаббуслари учун асосни таъминловчи «Иқтисоддан инклюзияга» номли ҳужжатни нашр этди.

Хулоса. Шундай қилиб, бутун дунёда, қоида тариқасида, давлат раҳбарлари томонидан бошланган ногиронларнинг жамиятга интеграциялашуви борасидаги ғамхўрлик нафақат пандус ва пандуслар қуриш, балки барча мумкин бўлган тўсиқларни бартараф этиш бўйича бир қатор чора-тадбирларни ҳам ўз ичига олади, шунингдек, ногиронларга нисбатан давлат сиёсатини амалга оширишни мувофиқлаштирувчи ва назорат қилувчи алоҳида давлат институтларини ташкил этиш.

Ногиронлар ҳаётининг айрим жабҳаларини тартибга солувчи халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг шубҳасиз ютуғи шундан иборатки, улар бутунлай ногиронларга нисбатан камситмаслик тамойилини тарғиб қилишга қаратилган. Халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга кўра, жамият ҳаётига самарали ва тўлиқ интеграциялашув жараёни, биринчи навбатда, жамият ҳаётининг барча жабҳаларининг қулайлигини таъминлашга ногиронларнинг қарорлар қабул қилиш жараёнида тўлиқ ва самарали иштирок этишига кўмаклашишга асосланади.

Кўпгина мамлакатларда ушбу фаолиятнинг молиявий амалга оширилиши деинституционализация натижасида ажратмаларнинг камайиши, яъни ихтисослаштирилган мактаб-интернатлар ва стационар муассасалар тармоғининг қисқариши ва улар жойлашган жойда ногиронларга хизмат кўрсатишнинг ривожланиши билан боғлиқ.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги умумжаҳон декларацияси, 1948 йил 10 декабрь.
2. БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий комиссари бошқармаси; Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, 1966 йил 16 декабрь.
3. Женева конвенциялари тўплами./ Л. Саидов таҳрири остида.-Тошкент, 2002.
4. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар: тўплам/Ўзбекча нашрининг масъул муҳаррири Л.Х.Саидов. -Т.: "Адолат", 2004. -520 б.
5. БМТ “Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция” ҳамда “Ногиронларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияга Факультатив протокол” 2006 йил 13 декабрдаги 61/106-резолюцияси.-Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция китобида/<https://www.undp.org/sites>
6. Европа Иттифоқининг Асосий ҳуқуқлар бўйича агентлиги, “Ногиронлиги бўлган шахсларнинг сиёсий жараёнларда иштирок этиш ҳуқуқи: Инсон ҳуқуқлари кўрсаткичлари”, (Вена, 2014 йил).
7. Европа Кенгаши Парламент ассамблеясининг 2039 (2015)1-сон Ногиронлиги бўлган шахсларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва уларни тенг равишда қамраб олиш тўғрисидаги резолюцияси, 2014 йил 12 декабрь.
8. ЕКПАнинг Тенглик ва камситилмаслик масалалари бўйича қўмитасининг “Ногиронлиги бўлган шахсларнинг сиёсий ҳуқуқлари: демократия масаласи” ҳисоботи, Страсбург, 2015 йил
9. ЕХХТнинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси (ДИИХБ), “Ногиронлиги бўлган шахслар ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда иштирок этиш ҳуқуқини таъминлаш” (Варшава, 2017 йил сентябрь)
10. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги таълим бўйича умумжаҳон дастури. Учинчи босқич. – БМТ, ЮНЕСКО, 2017.
11. Ногиронларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 1 августдаги 5006-сон Фармойиши//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 31-сон, 774-модда.

12. EXXТ Парламент ассамблеясининг Берлин декларацияси, Берлин, 2018 йил 7-11 ноябрь
13. Усмонов М.А. Ўзбекистонда кексалар ва ногиронларни ижтимоий ҳимоялашнинг ташкилий-ҳуқуқий муаммолари. Ю.ф.н...дис. –Тошкент,1995.
14. Ганиева М.Х. Социокультурная адаптация детей с ограниченными возможностями как направление социальной защиты. Журнал. Общественное мнение. Права человека. Тошкент-2018. №4. С. 35-45
15. Dunkle, K., et al., Disability and violence against women and girls. 2018, UKaid: London
16. Холиқулова Х.Й. Ўзбекистонда имконияти чекланган шахсларни ҳимоя қилиш сиёсати. дисс. Тошкент 2018.
17. Britannica, The Editors of Encyclopedia. "Scandinavia". Encyclopedia Britannica, 22 Oct. 2021, <https://www.britannica.com/place/Scandinavia>. Accessed 27 March 2022.
18. REACH, АҚШнинг Форт-Уорт, Даллас, Дентон ва Планодаги ногиронлиги шахслар ҳуқуқларини илгари суришга ихтисослаштирилган мустақил ҳаёт бўйича ресурс маркази, <https://www.reachcils.org/guidelineswriting-and-referring-people->
19. The German Constitution (Basic Law)//электрон манба: <http://www.europarl.europa.eu/studies>
20. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/disabled.shtml